

4.1.2. Hatalomgyakorlási és társadalompolitikai stílusváltás, 1956–1989 (Kiss Mária Rita)

A közgondolkodásban a Kádár-rendszer⁵¹⁸ megítélése messze nem egységes, sokszor végletesen ellentétes, s ez vonatkozik a rendszerváltás után napvilágot látott szakirodalomra is. A korszakot pozitívan értékelők általában azt emelik ki, hogy tekintettel volt a magyar társadalom igényeire, 1956 után a társadalom megbékítésére törekvő politika bontakozott ki, ami relatív jólétet, szerény gyarapodást tett lehetővé. Ezzel szemben a kritikusok drámai módon írják le a diktatúra politikai kultúrára gyakorolt negatív mentális hatásait, a forradalom utáni kegyetlen megtorlást, a közgondolkodás depolitizálását, a jogállamiság, a demokratikus minimum hiányát, a nepotizmust, elhallgatásokat, színleléseket, az érdekkijárási politikai kulturális gyakorlatát.⁵¹⁹ A mai magyar politikai kultúra közelmúlt képére vonatkozó értékítélete szintúgy megosztott. Elmondható hogy többségben vannak azok a magyarok, akik erős nosztalgiát táplálnak a magyarországi szocializmus e második szakasza iránt, a szociális biztonság és a jólét képzetét kapcsolva hozzá. A rendszerváltás után született nemzedékre is jellemző ez a kádári nosztalgia: az ifjúság szociális lehetőségei szempontjából (lakáshoz jutás, napi megélhetés, munkalehetőségek stb.) a mai fiatalok többsége is jobbnak véli a Kádár-rendszert a mainál.⁵²⁰

Az 1956 után berendezkedő régi-új rezsim ugyanúgy a szocializmus általános elvein nyugodott (proletárdiktatúra, egypártrendszer, a munkásosztály vezető szerepének hirdetése, állami tulajdon, tervgazdaság, hűség a Szovjetunióhoz), mint elődje a Rákosi-rendszer. Ugyanakkor az MSZMP el is határolódott a Rákosi-korszaktól, legitimációját az attól való megkülönböztetésre⁵²¹ építette, s ezt a hétköznapi működésében, az uralomgyakorlás módszereivel igyekezett is éreztetni az emberekkel. Miközben a lényege ugyanaz maradt, némi elmozdulás volt tapasztalható a korábbiakhoz képest:

518 Kádár János (1912–1989): kommunista politikus, a magyar történelem meghatározó alakja. 1956 és 1988 között több mint három évtizedig volt a róla elnevezett rendszer első embere, a Magyar Szocialista Munkáspárt titkára, majd főtitkára. 1931 és 1944 között illegális kommunista, 1945-ben Budapest rendőrfőnök helyettese, 1946-tól a Magyar Kommunista Párt, később a Magyar Dolgozók Pártjának főtitkár helyettese. 1948 és 1950 között belügyminiszter, majd 1951-ben őt is letartóztatják, minden tisztségétől megfosztják, s csak 1954 közepén rehabilitálják. A forradalom alatt 1956. november 1-ig Nagy Imrét támogatta, utána Moszkva kezdeményezésére elvállalta az ellenkormány vezetését, november 4-én bejelentette a Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány megalakulását. 1957 júniusától 1985-ig a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának első titkára, 1985–1988 között főtitkára, 1988. május 24-e után az MSZMP elnöke. Ez utóbbi kinevezése azonban lényegében már félreállítását szolgálta.

519 Majtényi 2018. 257–268.

520 Vö. A Magyar Ifjúságkutatások (2000–2016) eredményeivel. Pl. Székely 2013. 40.

521 Ezt a célt szolgálta az erőltetett iparosítás és társadalom átalakítás kritikája is. Elítélték a személyi kultuszt, a koncepciós pereket, és az osztályharc éleződésének dogmáját. Rákosit, Gerőt és 17 társukat kizárták a pártból.

a hatalomgyakorlás módszere, stílusa „modernizálódott”. Az MSZMP vezetése elvetette az osztályharc állandó éleződésének tételét és a szövetségi politikára helyezte a hangsúlyt. A társadalom terrorizálása, folyamatos harci állapotban tartása helyett a hatalom mindinkább paternalista jelleget öltött, hozzájárulva ezzel az államszocializmus konszolidálásához.⁵²²

Míg Nyugat-Európában a jóléti rendszerek fejlődését nem utolsó sorban a szociális biztonságot igénylő társadalom politikai mobilizációja és érdekartikulációja is ösztönözte, addig a szocialista rendszerekben erről szó sem lehetett: alapjaiban a hatalmi-politikai monopóliummal bíró kommunista pártok ideológiai megfontolásai alakították a társadalompolitikát.⁵²³ Az MSZMP elképzelései arról, hogy milyen irányban befolyásolják a társadalmi viszonyokat, a marxizmus ideológiai pilléreire nyugodtak. Eszerint a szocializmus a dolgozó osztályok állama, ahol a munkásosztály az uralkodó osztály, a vele szövetséges a dolgozó parasztsággal és az értelmiséggel együtt rakja le a szocializmus alapjait, majd építi a fejlett szocialista társadalmat. A dolgozók foglalkoztatója a magántulajdon kisajátításával tulajdonossá vált állam. A Kádár-rendszer társadalompolitikája már csak azért sem mondhatott le a mezőgazdaság kollektivizálásának lezárásáról, mert ez tette teljessé a társadalom államosítását. 1962-re így a társadalom döntő többsége már az állami szektorban dolgozott, rendszeres jövedelmük forrásává az állam vált, amely a vagyonegyenlőség elv érvényre juttatása jegyében ügyelt a jövedelmek mesterséges nivellálására.⁵²⁴ A munka nemcsak jogként, hanem kötelezettségként való kezelése miatt a szocializmusban teljes foglalkoztatottnak kellett megvalósulnia, még azon az áron is, ha az a vállalati hatékonyság rovására ment. A teljes foglalkoztatottságot a szociális biztonság garanciájaként kezelték.⁵²⁵ Ebből az ideológiai indoktrinációból következett, hogy a társadalmi gyakorlatban ténylegesen jelentkező munkanélküliséget, a hajléktalanságot, a szegénységet, a „cigánykérdést” nem létezőként, tabuként kezelték a hatalom birtokosai. A központi újraelosztás rendszerén keresztül „gondoskodó állam” különféle – a munkavállalói státuszhoz kapcsolódó – paternalista módon osztogatott juttatások haszonélvezőjévé tette a társadalom tagjait, s szocializálta államfüggővé az embereket. A juttatások aránya a nyolcvanas évekre már a jövedelem 1/3-át tette ki, s a rendszer csak a válság éveiben jutott el a rászorultsági elv érvényesítéséig.⁵²⁶ A társadalompolitika alakulásában másodsorban a rendszer legitimációs igényei játszottak szerepet. 1956 után bővül a kedvezményezettek köre, a 80-as években a Kádár-rendszer kibontakozó politikai válsága pedig a szociális kiadások növekedését hozza annak ellenére, hogy a gazdaság teljesítőképessége ezt akkor már korántsem tette finanszírozhatóvá.⁵²⁷

522 Majtényi 2018. 48–60.

523 Tomka 2012. 35–36.

524 Az 1968-as gazdasági reform adott ugyan lehetőséget a jövedelmek differenciálására, de az állam még ekkor is fenntartotta magának a jogot a bérszabályozás alakítására.

525 A munka centrikus szemléletmód megnyilvánulása volt, hogy a szakszervezetek és munkahelyek kiemelt szerepet játszottak a szociálpolitikai juttatások elosztásában. Pl. orvosi rendelőket, üdülőket működtettek, részt vettek a lakáskiutalások intézésében. Vö. Tomka 2012. 30–32.

526 Nagy 2012. 109–111.

527 Tomka 2012. 36–37.

Ferge Zsuzsa egy, az írásaiból készült, 1991-ben megjelent társadalompolitikai olvasókönyvhöz⁵²⁸ írt bevezetőben azt hangsúlyozta, hogy a Kádár-rendszer valójában megtagadta a szabadság–egyenlőség–testvériség (=szolidaritás) mindhárom értékét. A kommunista politika 1948 után a kizsákmányolás-mentes társadalom ígéretének valóra váltása jegyében a világtörténelem egyik legradikálisabb társadalompolitikai fordulatát hajtotta végre. A magántulajdon megszüntetésével – ahogy ők fogalmaztak – felszámolták a „kizsákmányoló osztályokat”, de a végcélként kitűzött kommunizmushoz az ötvenes években még az akkor élő nemzedékek életszínvonalának feláldozásával sem jutottak közelebb. („Ne együk meg az aranytojást tojó tyúkot!”- hangoztatta Rákosi az életszínvonalat mesterségesen alacsonyan tartó társadalompolitika igazolása-ként.) A hatalom tényleges lépéseket tett az egyenlőség megvalósítása érdekében,⁵²⁹ de ezekről kiderült, hogy újabb egyenlőtlenégeket szültek. Magyarországon a jövedelmi egyenlőtlenégek 1962 után csökkentek, majd 1982-től ismét emelkedésnek indultak, 1987-ben már az akkori NSZK szintjén álltak.⁵³⁰ A politikai szabadságjogok létjogosultságának tagadása, a társadalmi autonómiák felszámolása eleve megteremtette a társadalom tagjainak hatalommal szembeni egyenlőtlenességét, az érdekkifejezés és érdekérvényesítés egyenlőtlenességét. Az érdekkijárási társadalmi gyakorlatában azok válhattak igazi nyertessé, akik közel álltak az apparátushoz, az információs pontokhoz, akik megfelelő kapcsolati hálóval rendelkeztek. A rendszer hivatalos ideológiája által preferált egyenlőségesszme ezért eleve nem valósulhatott meg pusztán a magántulajdon felszámolásával. A béreket a rendszer nivellálta, de ezeket a paternalista hatalom kegyeszerűen osztogatott privilégiumai egészítették ki, amelyek meghatározták a társadalomstruktúrában elfoglalt helyet, elvezettek az életesélyek egyenlőtlenességéhez, s a rendszer válságának éveire teljesen elszabadultak. Miközben a hatalom a dolgozó osztályok szolidaritásának kliséit naponta hangoztatta a politikai kommunikációban, valójában mindenféle társadalmi tőke és szolidaritás felszámolására törekedett, mert politikai veszélyt látott a társadalom önszerveződésében.

Sztálin halála után az SZKP XX. kongresszusán Hruscsov az illuzórikusnak bizonyuló kommunizmus helyett a társadalmi jólét megteremtését emelte ki, amit mindezekelőtt a jövőben kibontakozó technikai forradalomtól és a gazdasági növekedéstől várt. A fordulat eredményeképp a szovjet blokk kommunista pártjai a korábbinál nagyobb politikai mozgásteret kaptak, ami lehetővé tette a szigorú értelemben vett szocialista modelltől való – természetesen a mindenkori szovjet tűrészatháron belüli és óvatos – elmozdulást. A kádári társadalompolitikában a hangsúly a távolabbi kommunista jövő helyett az itt és most élő magyarok életminőségére került át. Kádár János például 1961-ben, a Hazafias Népfrent decemberi kongresszusán a szocializmus

528 Ferge 1991. 2–3.

529 A szociális ellátórendszer és a szociálpolitikai juttatások (pl. nyugdíj, egészségügyi szolgáltatások, gyermekgondozási támogatás) kiterjesztésének tendenciája a társadalom minden tagjára. A rendszer nivelláló, egyneműsítő társadalompolitikai céljait szimbolikusan fejezték ki a tucat számra és egy kaptafára épülő házigyári lakótelepek, a vidéki kockaházak, az öltözködés uniformizálása. Vö. Slachta 2011.

530 Tomka 2012. 38.

létét azzal legitimálta, hogy ez a rendszer biztosítja a nép jobb életét, majd annak a meggyőzésének adott hangot, hogy a nép elsősorban az őt közvetlenül érintő életkörülmények javulása alapján ítéli meg a rendszert. A vérben született és kezdetben megvetett Kádár-rendszer számára ez kétségtelenül egyféle életszínvonal legitimációt, a hatalom megszilárdításának lehetőségét jelentette. A hatalom és társadalom viszonyában történt stílusváltás már 1956 végétől kezdve érzékelhető volt, amikor a megtorló⁵³¹ és gesztusértékű intézkedések egymással párhuzamosan születtek. A paszszív többség megnyerését szolgálták az úgynevezett „közérzetjavító intézkedések”, a béremelések, a beszolgáltatások eltörlése, a kisiparosoknak nyújtott kedvezmények, vagy például a húsvét és karácsony munkaszüneti nappá tétele, a pártvezetőknek nyújtott privilégiumok csökkentése. A felkínált kádári „életszínvonal alku”, ami végső soron a társadalom depolitizálását, a hatalom részéről a kommunista uralomba való újbóli belekényszerítését, az emberek részéről beletörődését jelentette, nyilvánvaló feltételrendszeren nyugodott: az MSZMP politikai monopóliumának elismeréséért, a politikába való beleszólásról történő lemondásért cserébe az állampárt relatív anyagi biztonságot ígért, azaz lehetővé tett egy szerény mértékű gyarapodást, a bérek és az életszínvonal folyamatos emelkedését. Az „aki nincs ellenünk, az velünk van”⁵³² elve azt sugallta a társadalomnak, hogy a hatalom csak a rendszer aktív ellenségei felé fog retorziókat alkalmazni. Az MSZMP – ellentétben az MDP-vel – nem tartotta állandó harci állapotban a lakosságot, nem provokált feleslegesen konfliktusokat a társadalommal, nem tette kötelezővé a szocializmus iránti lelkesedés folyamatos demonstrálását. Megszületett a „legvidámabb barakk”, de ennek komoly ára volt a magyar politikai kultúrára nézve, aminek következményei még ma is érezhetőek. Két morál létezett párhuzamosan: a párt diskurzusaiban megjelenő szocialista demokráciáé, és a tényleges társadalmi gyakorlaté, amelyet az atomizáltság, a tömeges normaszegés, a korrupció, az érdekkijárással jellemezett. Az ideologikus szövegekben oly gyakran hangoztatott „szocialista demokrácia” valójában a politikai ügyektől való távolságtartást, a hatalométól eltérő vélemények elhallgatását jelentette. A „homo kadariensis” sajátos politikai infantilizmus jellemezte, ami magában foglalta a politikai közösségtől való elidegenedést, a politikai akarat, meggyőződés és cselekvési szándék hiányát, politikai inkompetencia érzetet. A kádári kisember belenyugodott a paternalista osztogatás rendszerébe, s a különalkukat lehetővé tevő rendszer keretei között igyekezett profitálni a hatalom által osztogatott kegyekből. Legális politikai mozgástér híján a társadalom döntő többsége hitt abban, hogy a politikai döntéshozók az ő érdekeit is figyelembe veszik.⁵³³

531 A megtorlás során 35 ezer ember ellen folyt eljárás, 21 668 embert börtönöztek be, 16-18 ezret internáltak, 860 főt deportáltak a Szovjetunióba, 235 kivégzést hajtottak végre. A 211 ezer emigrálóból 40 ezer hamarosan hazatért. Granville 1997. Egy, az MSZMP vezetői számára összeállított jelentés szerint csak 199 halálos ítélet volt. Tabajdi 2013. 1962-ben a „magyar kérdést” leveszik az ENSZ napirendjéről, cserébe Kádár 1963 márc. 22-én általános amnesztiát hirdetett.

532 Az elv az MSZMP VIII. kongresszusán (1962. november 20–22.) született, ahol többek között kimondták, hogy Magyarországon lerakták a szocializmus alapjait.

533 A kérdéskörhöz lásd például: Szabó – Falus 2000. 383–400.

Az életszínvonalpolitika feltételrendszerének megteremtését szolgálták a gazdaságpolitikában végrehajtott reformok, a tervgazdaság racionalizálása, az új gazdasági mechanizmus bevezetése,⁵³⁴ a háztáji gazdaságok, az 1979–1985 közötti második reformhullám s benne a második gazdaság⁵³⁵ engedélyezése.⁵³⁶ A „kádári alku” szociális következményeit fejezte ki a rendszer népszerűsítését is szolgáló hatvanas évekbeli „gulyáskommunizmus” és a hetvenes években született „fridzsiderszocializmus”⁵³⁷ fogalma. A rendszer gazdaságpolitikája tehát a társadalompolitikai célok megvalósítását szolgálta, a társadalompolitikai koncepció pedig a diktatórikus politikai rendszer legitímálását, 32 évre történő bebetonozását tette lehetővé.⁵³⁸

Mindez azonban nem volt következmények nélküli. Míg a szocialista fejlődés korábbi szakaszában (A Rákosi rendszerben és a Kádár-korszakban a hatvanas évekig) a társadalmi és osztálykülönbségek eltüntetése, egy államosított tömegtársadalom kialakítása volt a cél, egy olyan rendszer megteremtéséé, ahol mindenki az állami foglalkoztatottá válik,⁵³⁹ addig a hetvenes évek gazdaságpolitikai reformjai következtében a korábbi folyamatok részben visszafordultak. Nemcsak az egyenlőtlenségek növekedtek, de újra plasztikussá kezdtek válni az önállóan vállalkozó, gazdálkodó, kereskedő rétegek kontúrjai is.⁵⁴⁰ Az anyagi jólét, a materiális értékek a társadalom értékrendjének meghatározó elemeivé váltak, háttérbe szorítva a posztmateriális kategóriába tartozó politikai értékeket. A jólét önkizsákmányolással történő megteremtésének imperatívusza mellett eltörpültek a „jóllét” értékei, hiszen a munka mellett nem volt idő az érdemi közösségi kapcsolatok ápolására, igaz a hatalom ezt nem is nézte jó szemmel. Ez már önmagában is akadályozta az erősen atomizált és individualizált társadalomban a közösségek szerveződését és a politikai érdekartikuláció lehetőségét. A rendszer nyolcvanas évek második felében elmélyülő válságának tudatosulásáig nem volt érdemi igény arra, hogy a gazdaságpolitikában tapasztalható kísérletezések politikai reformokkal is párosuljanak.

534 A reformot a 1966. november-decemberben lezajlott IX. MSZMP kongresszus hagyta jóvá, amely egyben kimondta a szocializmus felépítését is. Az új rendszer nagyobb önállóságot hagyott a vállaltoknak az árképzésben és a dolgozók fizetésének megállapításában. Az 1975. március 17–22.-e között megtartott XI. kongresszus már a kommunizmusba való átmenetet előkészítő fejlett szocialista társadalom felépítését tűzte ki célul.

535 A második gazdaság a munkaerő szocialista szektoron kívüli hasznosítását tette lehetővé, ahol a termelés és a fogyasztás a piaci szektorhoz kapcsolódóan zajlott. A lakosság többsége (kb. 75%-a) számára a második gazdaság túlmunkán alapuló pótlólagos jövedelemforrást, akár meggazdagodási lehetőséget is jelentett. Gábor – Galasi 1981. 15–39.

536 A gazdasági növekedés lelassulásával két alkalommal kellett számolni a Kádár-rendszernek. A mezőgazdaság kollektivizálása után a hatvanas évek elején, amire az új gazdasági mechanizmus bevezetésével válaszolt, majd a hetvenes évek végétől, amikor a fejlődés stagnált, míg 1988-tól meredeken zuhant. Ez utóbbi válságból azonban már nem volt sikeres a kiútkeresés a rendszer keretein belül, a gazdasági problémák politikai válaszokat szültek. Rainer 2003.

537 A kifejezés főleg a tartós fogyasztási cikkek piacának (háztartási gépek, autó, televízió) bővülésére utal.

538 Majtényi 2018. 43.

539 1958–1961 között sikeresen lezajlott a mezőgazdaság kollektivizálása is. Vö. Valuch 2001. 69–76.

540 Majtényi 2018. 269–273

A rendszer hatalmi és értelmiségi eliten belüli politikai gondolkodását egyféle látens pluralizmus jellemezte. A kádári centrum társadalompolitikai és közpolitikai irányvonalához képest 1956-tól kezdődően mind balról, mind jobbról, időről-időre felszínre bukkantak a kritikai vélemények. A politikai vezetésben és az értelmiségi diskurzusokban megbúvó politikai alternatívák intézményesüléséről a diktatórikus szocializmus körülményei között (a rendszerváltó végkifejletig) természetesen szó sem lehetett, de a hatalmi harcok kitapinthatóan vezettek alkalmanként a belső erőviszonyok módosulásához. Mindezek sajátos módon az MSZMP kultúrpolitikájában is lecsapódtak.⁵⁴¹ A Kádár-rendszer első szakaszában a meghatározó ideológiai kérdés az 1956-hoz és a Rákosi-korszakhoz való viszony volt. Ennek kapcsán jobbról a „nagyimrések”, a „revizionisták”, balról a gyakran „szektásoknak”, „dogmatikusoknak” nevezett szélsőbalosok fogalmaztak meg bírálatokat.

A balos ideológiai keményvonalasok az 1960-as évek elején az úgynevezett „életmód-vitában” indítottak támadást a kádári társadalompolitika ellen, amely akkorra már egy szerényen bővülő lakossági fogyasztással tette nyilvánvalóvá a korábbi korszakhoz képest megvalósuló koncepcióváltást. Az életmód-vita elindítóiban azonban úgy vélték ez a viszonylagos bőség az emberekben felerősítette a „kispolgári bírvágyat”, ami visszalépés a szocializmus építésének útján, mert a szocializmus által egyszer már meghaladott polgári társadalom mentalitáskultúráját hozta vissza. A fő veszélyt abban látták, hogy a „rothadó kapitalista társadalom ideológiai hatása”, veszélyezteti a kommunista életideál megvalósítását. A családi házat „szigetlakásnak” tekintették, amely az individualizmust erősíti és így ellene hat a közösségi szellem kívánatos kibontakoztatásának. Hasonló rendszerkritikát figyelhetünk meg a „friziderszocializmus” vitában is, amely 1961 októberében indult, közel egy évig tartott, s melyben a kispolgári mentalitást a kívánatosnak vélt „szocialista erkölccsel” ütköztették. A bírálók a kádári koncepcióval szemben az egalitárius szűkösség állapotát tartották ideálisnak, mert az segít fenntartani a forradalmi aszkézist, a kommunizmus építéséhez szerintük elengedhetetlen korai munkásmozgalom értékrendjét. Az életmód-vita harmadik szakasza az elítélt kispolgári kultúrához a születésszám radikális visszaeséséből származó demográfiai problémákat kapcsolta. A később „kicsi, vagy kocsi-vitának” elkeresztelt ciklusban a keményvonalasok azzal vádolták a magyar embereket, hogy fontosabb nekik az életszínvonal, azaz a kocsi, mint a kicsi, azaz a gyermekvállalás. Nincs meg bennük a társadalmi felelősségérzet a közösség problémái iránt, miközben valójában a nők tömeges munkába állása, a főként az ipari központokban kialakult katasztrofális lakáshelyzet, a gyerekvállalás következtében radikálisan csökkenő életszínvonal állt a születésszám csökkenésének hátterében.⁵⁴²

A jobboldali ellenzék háttérbe szorítását szolgálta az 1958. júniusi állásfoglalás a népi írókról és az egy hónappal később napvilágot látott művelődéspolitikai irányelvek.⁵⁴³ A pártdokumentumok a népi írókat „revizionista főveszélynek” nyilvánították, s – mint

541 A kérdéskörhöz lásd: Révész 1997.

542 Pótó 1986. 26–29.

543 Az MSZMP Központi Bizottsága 1973. 239-243.; Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei. 1973. 243–272.

fogalmazták azért – mert „a nemzeti szempontokat az osztályszempontok fölé helyezték”, azaz nemzeti kommunizmusról és nemzeti függetlenségről beszéltek, ami egyet jelentett a Szovjetunióhoz fűződő viszony megkérdőjelezésével. Mint Révész Sándor, Aczél György⁵⁴⁴ életrajzírója megjegyzi, lényegében csak megleckéztetni akarták a népi csoportot, hogy előkészítsék a talajt a szocialista rendszerbe történő integrálásukhoz. Később az 1970-es években a népi írók nemzeti tematikája új szemantikai tartalmakkal bővült, amit a proletár internacionalizmus talaján álló állampárt „nacionalista elhajlás-ként” bélyegzett meg. Ezek a témák lettek később a rendszerváltás során az MDF holdudvarában oly gyakran felemlített „magyar sorskérdések” (a határon túli magyarságért viselt felelősség,⁵⁴⁵ a népességfogyás, a magyar kultúra és mentalitás anomáliái).

A szocialista kultúrpolitika művelődéspolitikai irányelvekben megfogalmazott 3 T-jé 1967 után, amikor Aczél megbízták a kulturális élet ellenőrzésével, lényegében csak egy „ideológiai fedőszöveg” volt a kultúrpolitika kézi vezérléséhez. Munkája egyensúlyozás volt a tiltás és megengedés között, amit a pillanatnyi aktuálpolitikai szándékok esetlegesen irányítottak a végső cél felé, hogy a renitens szellemi elitet is kompromisszumra bírja, és „beépítse a Kádár-rendszer homlokzatába”. Jól szemlélteti ezt a kommunista filozófus Lukács György sorsának alakulása is, akit az 1956-os Nagy-Imre kormányban vállalt szerepéért – ahogy fogalmazott a propaganda – „antimarxista nézetei miatt” 10 évig bíráltak, majd 1967-ben felvették az MSZMP-be. Lukács marxista tanítványait viszont pár évvel később, a hetvenes évek elején már értelmiségi renegátoknak minősítették és az 1973-as úgynevezett filozófus-perben a marxizmus alapjainak szétverési szándékával gyanúsították meg. A per és az azt követő retorziók kettős célt szolgáltak: a tanítványok meghurcolását, miközben magát Lukács Györgyöt a hivatalos politika kanonizálta, kisajátította saját céljaira, életművéből azokat az elemeket emelte ki, amelyek megfeleltek a 70-es évek elején lezajló dogmatikus fordulat igazolására. A változások következményeként „a filozófia propagandává vált”.⁵⁴⁶ Nem volt szabad érdemben reflektálnia a szocializmus ellentmondásaira,

544 Aczél György (1917-1991): a kádári kultúrpolitika egyik központi alakja, aki a párt értelmiségpolitikájának irányelveit ültette át a hatvanas-hetvenes években a gyakorlatba. Erre utalnak ironikus nevei: „kultúrboltos”, „a gazda”, „a kulturális miniszter első felettese”. Az 1945 utáni kommunista politika állandó szereplője. Az 1947-es országgyűlési választásokon lett első alkalommal országgyűlési képviselő. 1956-ban az MSZMP alapító tagja. 1967-ben az MSZMP KB titkárává választották, 1974-ben a Politikai Bizottság tagja, majd a Minisztertanács elnökhelyettese. 1982-ben újra a MSZMP KB kulturális titkára lesz, de 1985 tavaszán leváltják. 1988 májusában került ki a Politikai Bizottságból.

545 Az egyik emlékezetes konfliktus Illyés Gyula Válasz Herdernek és Adynak című esszéje kapcsán robbant ki 1977 karácsonyán. A kommunista párt tiltólistáján szerepelt a szocialista országok asszimiláló nemzetiségpolitikájának bírálata, amit Illyés teljes mértékben figyelmen kívül hagyott, amikor bemutatta a kisebbségi magyarok jogfosztását. Nem kevesebbet állított, mint hogy a magyar szocialista nemzetiségpolitika tétlenül nézi a román és a csehszlovák „apartheid” politika magyarok ellen zajló „szellemi genocidiumát”. Az írásból nemzetközi konfliktus támadt, a román politika által Illyést bemocskoló cikkekre írt védekezése publikálását nem engedélyezik, Szellem és erőszak című kötete, melyben a tanulmány is található nem kerülhet a boltokba egészen 1988-ig. Vö. Pomogáts 2013.

546 Weiss 2010. 168–183.

miközben a hivatalos pártpropaganda rendre arra biztatta a társadalomtudományok művelőit, hogy keressenek válaszokat a szocializmus építésének kérdéseire.

Az 1970–1972 között kibontakozó neosztálinista fordulat a dogmatikusok és reformerek küzdelmében az előbbieket átmeneti megerősödését jelentette. Az úgynevezett „munkásellenzék” kimutatta, hogy az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus növelte a jövedelem különbségeket, a reform vesztesei pedig épp a nagyipari munkások lettek. Az alsó és felső bérkategóriák között kívánatosnak tartott 30% helyett ekkora már 60–70%-os különbségek alakultak ki. Ez azért volt megengedhetetlen, mert a marxista ideológiai klisék szerint a szocializmusban a munkásosztály az uralkodó osztály, a dolgozó parasztság és az értelmiség csak vele szövetségben építi a rendszert. Illegitim tehát egy olyan politika – sugallták – amely az „uralkodó osztályt” hozza hátrányos helyzetbe.⁵⁴⁷ A munkásellenzék a kereseti arányok mesterséges megváltoztatásával, az alacsonyabb keresetűek „fizetésrendezésével” kényszerítette ki az aránytalanságok megszüntetését. Szóvá tették továbbá, hogy az MSZMP-ben is túlsúlyba került a munkásokhoz képest a „karrierista értelmiség”. A problémákat tagtöborzással, a fizikai munkások vezetői pozíciókba helyezésével igyekeztek orvosolni. A legfelsőbb vezetésben lezajló személycserék a reformpárti erők távozásával végződtek. A dogmatikusok végül sikerként könyvelhették el maguknak a gazdasági reform leállítását, az 1972-es alkotmánymódosítást is, ami rögzítette az egypártrendszert, az MSZMP vezető szerepét, bebetonozta a tervgazdálkodást. A reformok második hulláma csak 1979-től indulhatott újra Magyarországon.

1987 elejére nemcsak a Kádár-rendszer válsága vált nyilvánvalóvá, de az egész szocialista tábor is megrendült. A magyar politikai gondolkodásban a 80-as évek elejétől figyelhető meg, hogy a közéleti kommunikációban egyre gyakrabban lehetett nyíltan is megkérdőjelezni a rendszer legitimitását. Ez összefüggött azzal a ténnyel, hogy egyrészt az értelmiséggel való kompromisszum kialakítására törekvő aczéli politika az időközben felnövekvő új értelmiségi nemzedék esetében már hatástalan maradt, részben pedig azazal, hogy a 70-es évektől formálódó ellenzéki csoportok a válság elmélyülésének hatására sikerrel törtek ki politikai elszigeteltségükből, tágitották ki saját értelmiségi köreiket, és válnak mércévé a társadalom bizonyos csoportjai – (de korántsem a többség) számára.

A 70-es évek elejétől formálódó és az évtized végére megszerveződő Demokratikus Ellenzék alapjait (Beszélő Kör) a meghurcolt lukácsista filozófusok és Kemény István szociológus tanítványai hozták létre, majd később csatlakoztak hozzájuk más értelmiségi csoportok (pszichológusok, társadalomtörténészek) is.⁵⁴⁸ A Demokratikus Ellenzék emberi jogi alapról, a Jászi Oszkár féle polgári radikális nézetekhez közel állóan fogalmazta meg rendszerkritikáját. A Kemény-iskola szegénységvizsgálatai a szocializmuson belüli társadalmi egyenlőtlenségek tematizálását tették lehetővé. Szervezetük, a Szegényeket Támogató Alap (SZETA) az elsők között hívta fel a figyelmet a magyarországi cigányság tarthatatlan helyzetére. A hivatalosan sosem engedélyezett – a hatóságok által illegálisnak minősített – karitatív civil szervezet a szocialista

---

547 Majtényi 2018. 77.

548 Lengyel 2004.

rendszer legszegényebb csoportjainak segélyezésére alakult, rá kívánta szorítani a hatalom birtokosait a társadalom leginkább elesett csoportjai helyzetének rendezésére, küzdött a szegénységgel kapcsolatos negatív sztereotípiák eloszlatásáért.⁵⁴⁹ A demokratikus ellenzék politikai gondolkodását az 1987-ben megjelent Társadalmi Szerződés⁵⁵⁰ összegezte, amit a Beszélő szamizdat kiadványában adtak közre. A tanulmány radikális volt abban az értelemben, hogy leszögezte: a Kádár-korszak véget ért, másrészt viszont kompromisszumkeresés is jellemezte, amennyiben egy, a demokrácia és a többpártrendszer felé történő evolutív fejlődést vizionált. A Társadalmi szerződéssel szemben már teljesen liberális elképzeléseket mutat az 1989-es „Rendszerváltás programja”.⁵⁵¹ Az időközben megalakult Szabad Demokraták Szövetségének társadalompolitikai elképzeléseit is magában foglaló dokumentum bírálta a szocializmust, mivel a szerzők szerint a teljes foglalkoztatottság politikája és a tervutasításos gazdaságirányítás úgy fogta vissza a gazdaság teljesítményét, hogy közben a tömeges szegénység meghaladását mégsem volt képes megoldani. Javasolta a társadalombiztosítás üzleti alapokra helyezését, autonómiájának megteremtését, az állampolgári jogon járó juttatások bevezetését. A gazdasági válságra a megoldást az önszabályozó piac bevezetésében látta, de ugyanakkor a leszakadt és a jövőben leszakadó társadalmi csoportok megmentésére a pozitív diszkrimináció bevezetését is szükségesnek tartotta.

A népi-nemzeti ellenzék a népi írók csoportjából nőtt ki. A nemzetpolitikai ihletettségű, irányzat mindenekelőtt a „nemzeti sorskérdéseket”, a határon túli magyarság ügyét, a népességfogyást, a szocializmus negatív kulturális mentalitásbeli következményeit tematizálta. A szocializmus éveiben vidéki folyóiratok (Alföld, Tiszatáj) az irodalom, a táncház körök, a népfőiskolai mozgalom adott fórumot nekik. Az 1987-ben Lakitelken létrehozott Magyar Demokrata Fórum előzményeként felfogható mozgalom szellemi áramlatai között ott voltak az egykori nemzeti parasztpártiak, az 1956-os Petőfi pártiak, a Németh László harmadikutas gondolkodását követők, az Erdei Ferenc nyomdokaiban járó népi szocialisták, akik a történelem parasztvezéreit tartották elődjüknek. 1987. szeptember 27-én létrehozott mozgalmuk létjogosultságát azzal indokolták, hogy a „magyarság történelmének legsúlyosabb válságába sodródott”.⁵⁵² Az első lakitelki találkozó célja egy, a magyarság megmaradását célzó „anti-katasztrófa” program kidolgozásának elindítása volt, Lassú evolúciós fejlődésben és nem „vak rabszolga lázadásban” gondolkodtak, mert mint Csurka István a „Magyarság esélyei” címmel rendezett tanácskozáson kifejtette, „ennek a nemzetnek nincs több internálható vezető rétege”.⁵⁵³ A Magyar Demokrata Fórum eredetileg nyilvánosságot kívánt teremteni, hogy „a társadalom tagjai valódi partnerként vehessenek részt a közmegegyezés kialakításában”, de az 1988-as második lakitelki találkozón már pártként határozta meg magát. Ettől kezdve 1989-ig az ellenzék súlypontja, az érdemi kezdeményezés és mozgósítás a demokratikus ellenzékéről a népiekre tevődött át. Az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásokon színre lépő

549 Kardos 1998.

550 Társadalmi Szerződés 1987.

551 Szabad Demokraták Szövetsége 1989.

552 Lakitelki nyilatkozat. 1987.

553 Csurka 1991. 29–35.

Antall József megjelenésével a népi csoporton belül is ideológiai irányváltás történik. A harmadikutas ideológia helyébe egy európai mércével mérhető és jól beazonosítható kereszténydemokrata irányvonal került, amely programjában magántulajdonon alapuló kapitalizmust, politikai demokráciát és – szemben az SZDSZ liberális alapokon nyugvó szociálpolitikájával – a második világháború után a német kereszténydemokraták által kidolgozott, Konrad Adenauer által megvalósított szociális piacgazdaságot képviselt. Az irányzat a gazdaságpolitika és a szociálpolitika szempontjainak szintézisét kísérte meg. A piacgazdaság nem kívánatos társadalmi következményeivel szemben korlátozott állami beavatkozást tartott indokoltnak. A kapitalizmus fejlődését a nemzeti szempontok szerint a hazai kis és középvállalkozásokra kívánta alapozni, a kirívó vagyonegyenlőtlenségekkel szemben a nemzeti középosztályosodást tartotta kívánatosnak.⁵⁵⁴ Az MDF 1990-es választási programja központi helyen kezelte a szociális biztonság kérdését. A párt abból indult ki, hogy a társadalom minden területén érvényesíteni kell az emberek esélyegyenlőségét, a kiszolgáltatottak védelmét. Kezdeményezte a mindenkit megillető létminimum rendszerének kidolgozását, az alapvető élelmiszerek és fogyasztási cikkek árának stabilizálását. Tervbe vette a társadalombiztosítás reformját is. A párt elképzelései szerint a munkavállalók, vállalkozók adóalapjuk terhére köthettek volna szerződéseket, társadalombiztosítási ellátmányokat (nyugdíjakat, egészségügyi ellátmányt, táppénzt stb.) a biztosítási intézetekkel. Kiemelt helyen kezelték a nők, különösen az anyák helyzetének javítását. A család- és gyermekellenesnek tekintett korabeli adórendszer reformja keretében a gyermekeket nevelő családoknak jelentős adókedvezményeket biztosítottak volna. Az állami szociálpolitika mellett hangsúlyosabb szerepet szántak az egyházak és más jótékonyasági szervezetek szociális, karitatív tevékenységének is.⁵⁵⁵

A reformkommunista politizálás hagyományaiból nőtt ki és vált 1988-ra alternatív belső ellenzéki csoporttá az MSZMP értelmiség mozgalma. Tagjai úgy vélték, hogy a válságból csak a politikai intézményrendszer reformján keresztül vezet az út. A csoport a „tábornokok mozgalma” (Pozsgay Imre,⁵⁵⁶ Nyers Rezső⁵⁵⁷) és az „ifjú tisz-

---

554 Szociális piacgazdaság 1989.

555 Az MDF választási programja. 1989.

556 Pozsgay Imre (1933–2016): szociáldemokrata - kommunista - szocialista politikus, az MDP, az MSZMP, az MSZP tagja, az 1991-1996 közötti Nemzeti Demokrata Szövetség elnöke. A Kádár-rendszerben kulturális, majd művelődésügyi miniszter, később a Hazafias Népfront Országos Tanácsa titkára. 1988-89 között államminiszter. 1989 januárjában ő nevezte az 1956-os forradalmat „népfelkelésnek” és ezzel megingatta a Kádár-rendszer ideológiai legitimitációjának alapjait. Az MSZP alapítója, rövid ideig elnöke, a párt köztársasági elnökjelöltje, az 1990-es választások után országgyűlési képviselő, az MSZP parlamenti frakciójának vezetője.

557 Nyers Rezső (1923–2018): kommunista, szocialista politikus, az MDP, az MSZMP és az MSZP tagja, közgazdász, országgyűlési képviselő. 1954-ben a Szövetkezetek Országos Szövetségének elnökhelyettese, 1957-ben elnöke, élelmiszeripari miniszter, közellátási kormánybiztos. A legfelsőbb pártvezetésben különböző funkciókat töltött be. A Kádár-rendszer reformerőinek vezéregyénisége, az 1986-os új gazdasági mechanizmus egyik kidolgozója. A reform leállítását követően 1974-től az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója, a Közgazdasági Szemle szerkesztőbizottságának elnöke. A rendszerváltás folyamatában alapította meg a társadalmi megújulás szellemi megalapozását célul kitűző Új Márciusi Frontot. 1989 júniusában az MSZP első elnökévé választották.

tek”, a „mezei reformerek” mozgalomból (alulról építkező baloldali pártértelmiség) állt. Utóbbiak a baloldal újjászületésének zálogát abban látták, ha belülről bomlasztják az állampártot, ezért nyíltan kimondták: az eddig követett társadalmpolitika megvalósíthatatlan, az államszocializmus helyett, hogy felemelte volna a társadalmat, elnyomta azt.⁵⁵⁸ A népiekhez közel kerülő Pozsgay Imre az első lakitelki találkozón mondott beszédében elismerte: az MSZMP téves modernizációs és gazdaságpolitikai döntéseket hozott. A válságból való kivezető út csak a tulajdonviszonyok „vagyonérdekeltséget” célzó reformján keresztül vezethet, amelyek a szocializmusban inkább az „elosztásban érdekelt termelőket, a jövőben a gyarapodásban teszik érdekeltté”. Domináns tulajdonformának az „önigazgatási közösségi tulajdont” tartotta célszerűnek egy olyan vegyes tulajdonú rendszerben, ahol a két szélső pólust az állami és a magántulajdon képezi. Szükségesnek tartotta továbbá, hogy a szociálpolitikát is olyan alapokra helyezzék, hogy az ne legyen képes kiölni a gazdasági racionalitást.⁵⁵⁹ Vele szemben a reformkörök tagjainak többsége inkább egy demokratikus szocializmusnak nevezett politikai rendszerhez kapcsolódó szociális piacgazdaságban gondolkodott.⁵⁶⁰ 1989 októberében ebből szellemi klímából nőtt ki az önmagát modern európai szociáldemokrata pártként definiáló Magyar Szocialista Párt. Programjában a piacgazdaság, valamint a magán és közösségi tulajdont összekapcsoló vegyes gazdaság mellett tette le a voksát. Javaslatai között szerepelt a szocializmus néhány közösségi formájának megőrzése: pl. a privatizáció során dolgozói tulajdonformák kialakítása.

A Kommunisták Ifjúsági Szövetséget elutasító radikális ifjúsági csoportok közül a szakkollégiumi mozgalomként induló Fiatal Demokraták Szövetsége vált a legjelentősebbé. A szociális piacgazdaság és az állam fokozottabb szerepvállalását elutasító szemléletet képviseltek, ugyanakkor azt is látták, hogy a szabad piac és önmagában a demokrácia nem garantálja a várhatóan kialakuló társadalmi hátrányok leküzdését, ezért az esélyegyenlőség érvényesítéséhez szociálpolitikára van szükség. Az 1988. március 30-án megalakult párt politikai programnyilatkozatát a FIDESZ 1988. november 20-án megtartott I. kongresszusa fogadta el. Az ifjúsági rétegpárt mindenekelőtt a fiatalok érdekképviseletét vállalta fel. A programnyilatkozat a legsúlyosabb ifjúsági problémák sorában említi a „küszöbön álló tömeges ifjúsági munkanélküliséget”, a nyomorúságos lakáshelyzetet, a „felháborítóan alacsony a fizetést.” Társadalomszemlélete a szabadsághiányos politikai rendszer hibás döntéseiben jelölte meg a szociális problémák gyökereit. „Meggyőződésünk, hogy az ifjúságot sújtó problémák nem választhatók el olyan súlyos, alapvető kérdésektől, mint a szabadságjogok törvényes garanciáinak hiánya, a szabad választásokat lehetetlenné tevő, diszkriminatív választójogi törvény, az oktatás helyzete vagy a költségvetés megállapításának jelenlegi módja – azaz a mi nehézségeink gyökere éppen a politikai rendszer diktatórikus jellegében van.”- szögezte le a dokumentum. A politikai rendszer demokratizálásának legnagyobb akadályát akkor a FIDESZ abban látta, hogy „a negyvenéves elnyomás alatt a magyar társadalom elvesztette politikai tudatosságát és szervezettségét”, ezért

558 Vö.: Rendszerváltók a baloldalon 1999. 22.

559 Pozsgay 1991. 18–20.

560 Rendszerváltók a baloldalon 1999. 25.

saját közvetlen feladatát a társadalmi önszerveződés támogatásában, a demokratikus politikai kultúra terjesztésében jelölte meg.⁵⁶¹

A pártok 1990-es választási kampányra készült programjában csak az akkori fogyasztási színvonal megőrzése és nem további emelése szerepelt. Viszont szinte mindegyik ígért biztos megélhetést, küzdelmet az elszegényedés ellen. A privatizációt az MSZMP kivételével minden párt támogatta, a különbség legfeljebb annak mértékében volt. A magántulajdon visszaállításának társadalmi következményei kompenzálásával (munkanélküliség, elszegényedés következtében fellépő társadalmi feszültségek) különböző mértékben foglalkoztak. A szociális szempontokat az MSZDP, az MSZP, az MDF, és az KDNP vélte rendkívül fontosnak, míg a FIDESZ, SZDSZ, FKgP kevésbé hangsúlyozottan foglalkozott ezekkel. Az SZDSZ és a FIDESZ programja törekedett leginkább az állam szerepének minimalizálására. A kisgazdák a kollektivizáláskor elvett földmagántulajdon visszaállítását, a szövetkezeti tagok között történő szétosztását ígérték.⁵⁶² Mindemellert az 1990-es választási kampányt harsány, érzelmekre is hatni kívánó antikommunista propaganda kísérte: a választásokon akkor leginkább esélyesnek látszó MDF és az SZDSZ versengett a szocialista párt stigmatizálásában. „Körözzük azokat a személyeket, akik az utóbbi negyven évben tönkretették országunkat” – hirdette az MDF, míg az SZDSZ a következőképp igyekezett rálicitálni vetélytársára – „Mit adtak nekünk ők? Szegénységet, nyomort, létbizonytalanságot. Halált, pusztulást, jogfosztottságot. Rákosit, Recsket, orosz kényszermunkát, rabruhát. Elpocsékolt milliárdokat, erkölcsi mocsárt. [...] Szavazz az SZDSZ-re, tőlük félnek egyedül a bolsik!”⁵⁶³

A magyar társadalom demokrácia fogalma materiális alapokon nyugodott. Az új világba egy szebb, jobb élet reményét, a nyugaton látott fogyasztói társadalom képét vetítette, a politikai szabadság, a részvétel lehetősége ehhez képest csak lényegesen kevesebb embernek jelentett kecsegtető perspektívát. A piacgazdaságra való átmenet nehézségei a rendszerváltás eufóriája után gyors kiábrándulást hoztak. Nem véletlenül nevezte Antall József,⁵⁶⁴ az első szabadon választott miniszterelnök, kormányát „kamikaze-kormányak”.

---

561 A Fiala Demokraták Szövetsége. 1988.

562 Kovács – Tóth 1992. 99–124.

563 Idézi: Varga 2013. 39.

564 Antall József (1932- 1993): tanár, muzeológus, politikus, miniszterelnök. Az ELTE BTK-n szerzett magyar-történelem szakos tanári diplomát. 1956-ban diákjaival együtt vett részt a tüntetéseken, az Eötvös Gimnázium Forradalmi Bizottsága elnökévé választották, részt vett a Keresztény Ifjú Szövetség és a Független Kisgazdapárt újjászervezésében, tervezetet készített a politikai kibontakozás feltételeiről. 1959-ben politikai magatartása miatt eltiltották a tanítástól. 1964-től dolgozott a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyv- és Levéltárban, hamarosan annak igazgatója lett. A rendszerváltás folyamatában a jobbközép politikai erők megszervezésére törekedett, 1989-től ezeket csoportokat igyekezett integrálni az európai kereszténydemokrata szervezetekbe. Az Ellenzéki Kerekasztal tárgyalásokon az MDF-et képviselte, 1989. október 21-én választották a párt elnökévé. Az MDF 1990-es választási győzelme után május 23-án lett miniszterelnök. Pártja koalíciót kötött az FKGP-vel és a KDNP-vel.

Hivatkozott irodalom:

- A Fialat Demokratának Szövetségének politikai programnyilatkozata. Elfogadta az 1988. november 20-án megtartott I. kongresszus. Magyar Nemzet, 51.évf. (1988) április 29.
- Az MDF választási programja. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): Magyarország politikai évkönyve 1989-ről. Budapest, 2000, R- Forma. <https://nezopointezet.hu/files/2012/03/A-Magyar-Demokrata-F%C3%B3rum-Programja-1989.pdf> (2020.09.30.)
- Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Budapest, 1973, Kossuth. 210–239.
- Az MSZMP művelődési politikájának irányelvei. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962. Budapest, 1973, Kossuth. 243–272.
- Csurka István felszólalása az első lakitelki találkozáson. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 24–37.
- Gábor R. István – Galasi Péter: A „második” gazdaság. Budapest, 1981, Közgazdasági és Jogi.
- Hell Roland: A nomenklatura, mint a szocialista társadalom politikai uralkodó osztályának néhány jellemzője a Kádár-rendszerben. Jog–Állam–Politika, 2. évf. (2010) 2. sz. 99–119.
- Granville, Johanna: Megtorlás Budapesten. Szovjet invázió és normalizáció. 1956–1957. Történelmi Szemle, 39. évf. (1997) 2. sz. 191–218.
- Kardos László: Szeta. Beszélő, 17. évf. (1998) 10. sz. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/szeta>. (2020.09.30.)
- Kiss János – Kőszeg Ferenc – Solt Ottilia: Társadalmi szerződés. A kibontakozás ellenzéki programja. Beszélő különszám, 6. évf. (1987) 2. sz. 115–126.
- Kovács Éva – Tóth István: Ki mit mondott 1990-ben? Politikatudományi Szemle, 1. évf. (1992) 1. sz. 99–124.
- Lakitelki nyilatkozat. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 177–183.
- Lengyel László: Magyar ellenzékek. Rubicon, 15. évf. (2004) 5–6. sz. 86–95.
- Székely Levente (szerk.): Magyar Ifjúság 2012. Budapest, 2013, Kutatópont.
- Majtényi György: Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma. Budapest, 2018, Libri.
- Nagy Péter: A növekvő életszínvonal kompromisszumai a Kádár-kori Budapesten. Metszetek, 1. évf. (2012) 1. sz. 109–111.
- Pomogáts Béla: Válasz Herdernek és Adynak. Illyés Gyula 1977-es tanulmánya. Kortárs, 57. évf. (2013) 12. sz. 55–65.
- Pótó János: A kommunizmus ígérete. Életmód-viták az 1960-as években. História, 8. évf. (1986) 5–6. sz. 26–29.

- Pozsgay Imre felszólalása „A magyarság esélyei” címmel rendezett 1987-es lakitelki konferencián. In: Agócs Sándor – Medvigy Endre (szerk.): A magyarság esélyei tanácskozás hiteles jegyzőkönyve. Lakitelek – Budapest, 1991, Antológia – Püski. 11–24.
- Rainer M. János: A Kádár-rendszer válsága. In: Rainer M. János: Ötvenhat után. Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 173–186.
- Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök. 1988–89. Válogatta és sajtó alá rendezte: Ágh Attila – Gézi József – Sipos József. Budapest, 1999, Kossuth.
- Révész Sándor: Aczél és korunk. Budapest, 1997, Sík.
- Schlachta Krisztina: Kádár-korszak. Társadalmi átalakulás a Kádár-korszakban, 1956–1989. Árkádia –Történelemoktatási portál, (2011) 4. sz. <http://www.arkadia.pt.hu> (2020.09.30.)
- Szabad Demokraták Szövetsége: A rendszerváltás programja. Elfogadta a Szabad Demokraták Szövetségének közgyűlése, 1989. március 19. – április 16. a budapesti Corvin Filmszínházban. Budapest, 1989, SZDSZ.
- Szabó Ildikó – Falus Katalin: Politikai szocializáció közép-európai módra. Magyar Pedagógia, 100. évf. (2000) 4. sz. 383–400.
- Szociális piacgazdaság. Budapest, 1989. Konrad Adenauer Alapítvány.
- Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika és társadalom. Válogatás Ferger Zsuzsa tanulmányaiból. Válogatta és szerkesztette: Várnai Györgyi. Budapest, 1991, T-WINS
- Tabajdi Gábor: A III/III krónikája. Budapest, 2013, Jaffa.
- Tomka Béla: Szociálpolitika Magyarországon a Kádár-rendszer időszakában: intézmények, funkciók, szakaszok. Múltunk, 57. évf. (2012) 35–36.
- Valuch Tibor: A gulyáskommunizmus valósága. Rubicon, 13. évf. (2001) 10. sz. 69–76.
- Varga Domokos György: Elsőből lesznek az elsők. A magyar média metamorfózisa. I. Médiaharcok. Budapest, 2013, LKD.
- Weiss János: A filozófusper és következményei. Történeti filozófiai rekonstrukció. Előadás a Német–Magyar Filozófiai Társaság konferenciáján, Budapesten a Goethe Intézetben (2008. november 6.). Politikatudományi Szemle, 19. évf. (2010) 4. sz. 168–183.